

PAUL CANART, *Études de paléographie et de codicologie* reproduites avec la collaboration de MARIA LUISA AGATI et MARCO D'AGOSTINO, τόμ. I-II [Studi e Testi 450-451], Città del Vaticano 2008, σσ. XXVIII+748+VI+749-1420. ISBN 978-88-210-0843-6

Με τὴ συμπλήρωση σαράντα πέντε χρόνων ἐργασίας τοῦ Mgr Paul Canart στὴ Biblioteca Apostolica Vaticana καὶ γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν ὀγδοηκοστῶν γενεθλίων του, δύο τόμοι τῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς Studi e Testi ἀφιερῶθηκαν γιὰ τὴν ἀνατύπωση σαράντα ἑπτὰ δημοσιευμάτων του παλαιογραφικοῦ, κωδικολογικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει φιλολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅλα σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, ἐκτὸς ἀπὸ τρία στὴν ἰταλική¹. Ἡ ἀνατύπωση σὲ ἓνα τόμο σημαντικῶν μελετῶν ἐνὸς συγγραφέα ἔχει ἀποδειχθεῖ πολύτιμη πρακτικὴ καὶ στὸν χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας, καθὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σημαντικὲς ἐργασίες ποὺ δὲν ἔχουν ξεπεραστεῖ συγκεντρῶνονται σὲ μίαν συλλογὴ, ἐνῶ δημοσιεύματα διάσπαρτα σὲ δυσσεύρετες ἐκδόσεις (φαινόμενο συχνὸ γιὰ τοὺς παλαιογράφους) καθίστανται προσιτά². Στὴ συγκεκριμένη ὅμως περίπτωσι τὸ ἐγχείρημα ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη ἀξία, δεδομένης τῆς πολυετοῦς ἐνασχόλησις τοῦ συγγραφέα σχεδὸν μὲ κάθε παλαιογραφικὸ καὶ κωδικολογικὸ ζήτημα καὶ τῶν καίριων κάθε φορὰ συμβολῶν του. Συνεπῶς, καθὼς ἢ καθαυτὸ ποιότητα τῶν ἀνατυπούμενων

1. Ἐξ αἰτίας ἐνὸς τεχνικοῦ σφάλματος τὸ 47ο δημοσίευμα παραλείφθηκε ἀπὸ τὸν β' τόμο, ἃν καὶ ἐλήφθη ὑπόψη στὰ εὐρετήρια. Τὸ σφάλμα ἐπανορθώθηκε ἀργότερα μὲ τὴ χωριστὴ ἐκτύπωση τῶν φύλλων ποὺ ἔλειπαν (σ. 1322-1334). Συνεπῶς ἡ σελιδαρίθμηση τῶν εὐρετηρίων ποὺ ἀκολουθοῦν πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ 1323-1407 σὲ 1335-1419.

2. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴν ἀνατύπωση ἐργασιῶν τοῦ Λίνου Πολίτη (L. POLITIS, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque. Recueil d'études*. Préface de D. ZAKYTHINOS [Collected Studies Series 36], Λονδίνο 1975), τοῦ Marcel Richard (M. RICHARD, *Opera minora*, τόμ. I-III, Turnhout-Leuven 1976-1977) καὶ πιδ πρόσφατα τοῦ Βασίλη Ἀτσαλου (B. ΑΤΣΑΛΟΣ, *Παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικὰ ἀνάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 2004) καὶ τῆς Annaclara Cataldi Palau (A. CATALDI PALAU, *Studies in Greek Manuscripts*, τόμ. I-II, Spoleto 2008). Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀνατυπώνονται μόνο συμβολὲς σὲ πολὺ συγκεκριμένα θέματα, ὅπως τοῦ Γεωργίου Παπάζογλου (Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Χειρόγραφα καὶ βιβλιοθήκες τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης*, τόμ. Α' [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Θρακικὴ Βιβλιοθήκη 1], Κομοτηνὴ 1993).

μελετῶν τοῦ P. Canart ἔχει ἤδη ἀποδειχθεῖ, ἐκεῖνο ποῦ μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων, ἡ διάταξή τους σὲ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο καὶ ἐν τέλει ἡ συνεισφορὰ τοῦ ἔργου.

Ἡ ἀναλυτικὴ ἐργογραφία τοῦ τιμώμενου ποῦ προτάσσεται στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τόμου (σσ. IX-XVIII), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προφανῆ βιβλιογραφικὴ βοήθεια ποῦ παρέχει στὸν ἐρευνητὴ, διευκολύνει καὶ τὴν ἀξιολόγησι τῆς ἐπιλογῆς τῶν κειμένων, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρεται στὸν πρόλογο, ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα καὶ μὲ μόνο κριτήριον τὴν ἄμεση σχέση τους μὲ τὴν Παλαιογραφία καὶ τὴν Κωδικολογία. Συγκεκριμένα, ἀφήνοντας ἐκτὸς ὕλης τὶς δώδεκα, αὐτοτελῶς ἀριθμημένες στὸν κατάλογο, μονογραφίες ποῦ συντάξε ἢ συνέβαλε στὴ σύνταξή τους ἢ ἐπιμελήθηκε, ὁ Mgr Canart ξεχώρισε τὰ πλέον κατάλληλα κείμενα μέσα ἀπὸ ἓνα σύνολο ἑκατὸν σαράντα ἑξὶ μελετῶν ποῦ παρατίθενται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἔκδοσης καὶ χωρὶς διάκριση σὲ εἶδη. Κατὰ τὴν ἐπιλογή του διαπιστώνεται ὅτι ὀρθῶς παρέλειψε τὰ φιλολογικὰ ἢ τὰ κυρίως φιλολογικὰ δημοσιεύματα, βιβλιοκρισίες καὶ λήμματα σὲ λεξικὰ καὶ ἐγκυκλοπαίδειες, δημοσιεύσεις ποῦ ἐστιάζουν μόνον σὲ συγκεκριμένους κώδικες, χωρὶς νὰ συνεισφέρουν σὲ γενικότερα ζητήματα (λ.χ. ἡ ὑπ. ἀρ. 71), καθὼς καὶ συμβολὲς σὲ μεθοδολογικὲς συζητήσεις ποῦ σήμερον πλέον ἔχουν ἀλλάξει χαρακτήρα (λ.χ. ἡ ὑπ. ἀρ. 57 σχετικὰ μὲ τὴν κωδικολογικὴ περιγραφὴ τῶν κωδίκων καὶ τὴν ὀρολογία τῶν γραφῶν). Τέλος ὑποθέτομε ὅτι ὀρισμένα πρόσφατα δημοσιεύματα (λ.χ. τὰ ὑπ' ἀρ. 145 καὶ 146, μὲ προσθήκες στὸ Repertorium der Griechischen Kopisten τὸ πρῶτο καὶ γύρω ἀπὸ τὶς σταχώσεις μὲ τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων τὸ δεύτερο), παρὰ τὴν ιδιαίτερη σημασία τους, παρελείφθησαν ἀκριβῶς λόγῳ τῆς μικρῆς χρονικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τους (τὸ 2008). Ἀντιθέτως, ἔμειναν ἐκτὸς τῆς ὕλης τῶν δύο τόμων τὰ ὑπ. ἀρ. 105 καὶ 108, ποῦ ἀφοροῦν ιδιαίτερα κωδικολογικὰ ζητήματα (τὴ σύνθεσι τῆς μελάνης τῶν χειρογράφων τὸ πρῶτο καὶ τοὺς κώδικες μὲ μεικτὰ τεύχη τὸ δεύτερο) καὶ θὰ περιμένε κανεὶς νὰ ἀνατυπωθοῦν, ἐνδεχομένως ἐπειδὴ τὸ πρῶτο θεωρήθηκε ἀρκετὰ τεχνικὸ καὶ τὸ δεύτερο ἀρκετὰ ἐξειδικευμένο.

Ἡ ἐπιτυχὴς ἐπιλογή κατέληξε σὲ μία συλλογὴ κειμένων ποῦ ἄπτονται ποικίλων παλαιογραφικῶν καὶ κωδικολογικῶν θεμάτων. Ἄν καὶ μία προσπάθεια αὐστηρῆς κατάταξίς τους σὲ κατηγορίες θὰ ἀπέκρυπτε τὸν σύνθετο χαρακτήρα τῶν περισσοτέρων, ἀποδελτιώνοντάς τα παρατηροῦμε ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος τους ἀφορᾷ στὴν ἱστορία τῆς μικρογραμμάτης γραφῆς καὶ σὲ περιπτώσεις συγκεκριμένων γραφῶν. Ὡς πρὸς τὶς περιόδους τῆς γραφῆς καλύπτονται ὅλες, μὲ ιδιαίτερη ὅμως ἔμφασι στὴν Ἀναγέννησι (κείμενα ὑπ' ἀρ. 10, 14, 15, 24, 42, 47, 53, 56, 64, 123 καὶ 131 α' μέρος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμησι τῆς ἐργογραφίας). Ὡς ἐκ τούτου ἡ περιοχὴ ποῦ ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸν συγγραφέα εἶναι ἡ Ἰταλία,

ὄχι μόνο ἡ κεντρικὴ καὶ βόρεια, ποὺ ἀποκτᾶ μεγαλύτερη σημασία τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, ἀλλὰ καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία καὶ ἡ Σικελία, ποὺ ἤδη ἀπὸ τὸν 10^ο αἰ. παρουσιάζουν ξεχωριστὲς γραφὲς (κείμενα ὑπ' ἀρ. 35, 54, 75 καὶ 76). Ἰδιαίτερη, ὡστόσο, ἀξία ἔχουν οἱ θεμελιώδεις μελέτες τοῦ P. Capart γύρω ἀπὸ τὶς κυπριακὲς γραφὲς (ἀρ. 55, 70, 91 καὶ 115), χωρὶς, πάντως, νὰ ἀπουσιάζουν ἔρευνες γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (ἀρ. 74, 76, 96, 123). Πέρα ἀπὸ τὶς περιόδους καὶ τὶς περιοχὲς αὐτές, ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει καὶ κείμενα σχετικὰ μὲ γραφεῖς καὶ γραφὲς τῶν πρώτων αἰώνων τῆς χρήσης τῆς μικρογράμματης σὲ βιβλία (ἀρ. 61, 117 β' μέρος καὶ 131 β' μέρος), τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. (ἀρ. 98), τοῦ 13ου αἰ. (ἀρ. 74), καθὼς καὶ τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. (ἀρ. 69). Τέλος ἄλλες ἐργασίες ἀσχολοῦνται μὲ εἰδικὰ μορφολογικὰ ζητήματα τῆς γραφῆς (ἀρ. 63 καὶ 94) ἢ ἀναφέρονται σὲ πρακτικὲς ἀντιγραφῆς χειρογράφων, ὅπως ἡ συνεργασία τῶν γραφῶν (ἀρ. 114), τὰ παλμψηστα (ἀρ. 133) καὶ οἱ σύμμεικτοι κώδικες (ἀρ. 128).

Ἀκολούθως διακρίνουμε μίαν δεύτερη ομάδα μελετῶν – ὅλες στὸν β' τόμο τῆς συλλογῆς – στὶς ὁποῖες ἐξετάζονται κωδικολογικὰ θέματα, ὅπως ἡ χρῆση τοῦ χαρτιοῦ στὰ χειρόγραφα (κείμενα ὑπ' ἀρ. 74, 85, 104 καὶ 119), ἡ στάχωση (ἀρ. 81, 97, 109) καὶ ἡ χαράκωση (ἀρ. 132), καθὼς καὶ μερικὲς ἀκόμη μικρότερες μὲ ζητήματα ἱστορίας κωδίκων (ἀρ. 72, 81), γενικότερης ἱστορίας τοῦ βιβλίου (ἀρ. 59, 113, 121) καὶ μεθοδολογίας (ἀρ. 67, 86, 124, 130 καὶ 134). Στὰ παραπάνω ἐνδιαφέροντα, τέλος, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ἐν μέρει φιλολογικὸς προσανατολισμὸς ὀρισμένων δημοσιευμάτων, ὅπως τῶν ἀρ. 15, 61, 64 καὶ 121.

Τὰ ἐπιλεγμένα κείμενα διατάχθηκαν στοὺς δύο τόμους τῆς συλλογῆς μὲ τὴν σειρὰ ποὺ ἀναγράφονται καὶ στὴν ἐργογραφία, δηλαδὴ κατὰ ἔτος ἔκδοσης καὶ χωρὶς κάποια θεματικὴ κατάταξη, ἂν καὶ εὔκολα παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅτι τὰ περισσότερα μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς γραφῆς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ διάφορους γραφεῖς εἶναι συγκεντρωμένα στὸν πρώτο τόμο, ἐνῶ τὰ κωδικολογικὰ κυρίως στὸν δεύτερο, κάτι ὅμως ποὺ προφανῶς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ συγγραφέα. Ὡστόσο πιστεύουμε ὅτι ἡ διάρθρωση τῆς ὕλης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴν ἐργογραφία καὶ νὰ γινόταν θεματικά, μὲ χωρισμὸ σὲ ἐνότητες, ὥστε νὰ προσδώσει στὴν ἀνατύπωση χαρακτῆρα ὄχι μόνον χρηστικῆς ἔκδοσης ἀπευθυνόμενης στοὺς ἐρευνητές, ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ βοηθήματος γιὰ ὅποιον θέλει νὰ ἐμβαθύνει στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία, καθὼς, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, ἡ ὕλη καλύπτει πλῆθος ζητημάτων τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστημονικῶν χώρων. Μὲ τὴν παρούσα διάρθρωση ὁ ἐρευνητὴς εὔκολα θὰ ἐντοπίσει τὸ δημοσίευμα ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει, χωρὶς τὴν ἀνάγκη ἀναζήτησης κάθε φορὰ τοῦ περιοδικοῦ ἢ τοῦ τόμου, ὅπου ἔχει ἐκδοθεῖ αὐτό, ἀλλὰ ὁ σπουδαστὴς μὲ βασικὲς γνώσεις Παλαιογραφίας

καὶ Κωδικολογίας δύσκολα θὰ βρεῖ στὴ συλλογὴ ἓνα πολύτιμο ἐργαλεῖο ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρῶνει τὰ - ἐλάχιστα ὁμολογουμένως - ἐγχειρίδια. Ἄν καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς μελέτες δὲν μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν αὐστηρὰ ὡς παλαιογραφικὲς ἢ κωδικολογικὲς, ἓνας στοιχειώδης χωρισμὸς τους, καταρχὴν ἀναλόγως τοῦ βασικοῦ προσανατολισμοῦ καθεμιᾶς καὶ ἀκολούθως, μόνου τῶν παλαιογραφικῶν, μὲ κριτήριον τὶς περιόδους ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, θὰ καθιστοῦσε τοὺς τόμους περισσότερο εὔχρηστους γιὰ τοὺς σπουδαστές³.

Ἡ παραπάνω διάταξη τῆς ὕλης καθόρισε ἕως ἓνα βαθμὸ καὶ μίαν πρακτικὴ λεπτομέρεια τῆς ἔκδοσης. Δεδομένου ὅτι τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ συγγραφέα ἀριθμεῖται στὴν ἐργογραφία, ἀποφεύχθηκε ἡ χωριστὴ ἀρίθμηση ὧσων ἀνατυπῶνονται - σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τρέχουσα πρακτικὴ σὲ ἀνάλογες ἀνατυπώσεις⁴ -, ἀφοῦ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος σύγχυσης. Ἡ ἔλλειψη, ὡστόσο, αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐλάττωμα γιὰ τὴ συλλογὴ, καθὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀθηντικὴν σελιδαρίθμησην κάθε μελέτης, προστέθηκε, μέσα σὲ ἀγκύλες, καὶ μίαν ἐνιαίαν γιὰ τοὺς δύο τόμους, ὅποτε δὲν ἀπαιτεῖται ὁ αὐξων ἀριθμὸς κάθε μελέτης γιὰ νὰ γίνῃ παραπομπὴ σὲ αὐτή.

Ἐξάλλου ἡ ἀναγραφή τῆς προέλευσης κάθε ἀνατυπούμενης ἐργασίας - μαζὶ μὲ τὸν τίτλον τῆς - γίνεται συγκεντρωτικὰ γιὰ ὅλες στὴν ἀρχὴ τοῦ τόμου (σ. XIX-XXII), ἀμέσως μετὰ τὴν ἐργογραφία, καὶ ὄχι στὸν πίνακα περιεχομένων ἢ στὴν ἀρχὴν καθεμιᾶς. Ἡ ἐπιλογή τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς λύσεις θὰ σήμαινε ἀσφαλῶς ὑπέρομετρη διόγκωση τοῦ πίνακα, ἐνῶ γιὰ νὰ ἐφαρμοσθεῖ ἡ δευτέρη θὰ ἔπρεπε - γιὰ νὰ παραμείνῃ ἀναλλοίωτη ἡ ἀθηντικὴ σελιδοποίησις κάθε κειμένου - νὰ προηγεῖται στὴν ἀρχὴν τοῦ ἓνα λευκοῦ φύλλου μὲ τὸν τίτλον καὶ τὴν προέλευσίν του. Ἀπὸ τὴν ἄλλην, ὅμως, ἡ λύσις τῆς μαζικῆς ἀναγραφῆς τῶν στοιχείων αὐτῶν «ἐπιβάρυνε» τὸν ἀναγνώστη μὲ ἓνα, στὴν οὐσίαν, δευτέρου πίνακα περιεχομένων, στὸν ὁποῖον ὀφείλει νὰ ἀνατρέχει κάθε φορὰ. Θὰ ἦταν πάντως προτιμότερο ὁ πίνακας αὐτὸς νὰ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν πίνακα περιεχομένων καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἐργογραφία, ἐνῶ παρατηροῦμε ὅτι στὶς περιπτώσεις μελετῶν μὲ φωτογραφίες ἐκτὸς (ἀθηντικῆς) σελιδαρίθμησης αὐτὲς δὲν ἀναγράφονται καθόλου οὔτε στὸν πίνακα μὲ τὴν προέλευσιν τῶν κειμένων οὔτε στὴν ἐργογραφία, γεγονός ποῦ καθιστᾷ τὴν βιβλιογραφικὴν παραπομπὴν ἐλλιπῆ⁵.

3. Ἐνας τέτοιος χωρισμὸς θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἀκολουθησέη τὴ διάθροση τῶν δακτυλόγραφων σημειώσεων τοῦ συγγραφέα γιὰ τὰ μαθήματά του στὴ Scuola Vaticana di Paleografia· βλ. P. CANART, *Lezioni di paleografia e di codicologia greca*, Città del Vaticano 1980.

4. Τέτοια ἀρίθμηση ὑπάρχει λ.χ. στὶς προαναφερθεῖσες ἀνατυπώσεις μελετῶν τοῦ Α. Πολίτη, τοῦ Γ. Παπάζογλου καὶ τῆς Α. Cataldi Palau, ἀλλὰ ὄχι καὶ τοῦ Β. Ἄτσαλου.

5. Γιὰ παράδειγμα στὸ τέλος τῆς ἀναγραφῆς τοῦ πρώτου δημοσιεύματος (ἀρ. 10 τῆς ἐργογραφίας) πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἐνδειξη "pl. 13-16".

Πέρα όμως από τα κείμενα τα ίδια, ή αξία της έκδοσης έγκειται και στον πίνακα των παροραμάτων (σ. XXIII-XXVI) και κυρίως στα τέσσερα εύρετήρια (χειρογράφων, ονομάτων, παλαιογραφικό και κωδικολογικό και ύδατοσήμων) στο τέλος του β' τόμου (σ. 1335-1419)⁶. Τα δύο πρώτα είναι έργο των δύο έπιμελητών της έκδοσης, ενώ τα έπόμενα του συγγραφέα. Για το πρώτο δέν έχουμε παρὰ να εξάρουμε την προσπάθεια όχι απλώς να αποδελτιωθούν τα κείμενα, αλλά και να σημειωθούν οι περιπτώσεις μετακίνησης χειρογράφων την έποχή μετά την συγγραφή της σχετικής μελέτης. Τα υπόλοιπα - και κυρίως τα δύο τελευταία - αποτελούν υπόδειγμα για την εύρετηρίαση κάθε παλαιογραφικής-κωδικολογικής μελέτης, πού δέν πρέπει να αρκείται στο σύνηθες εύρετήριο χειρογράφων. Ακόμη και αν ο P. Capart στον πρόλόγο του (σ. VIII) περιγράφει τη συγκρότηση του παλαιογραφικού-κωδικολογικού εύρετηρίου και αυτού των ύδατοσήμων ως ρίσκο (προφανώς λόγω των δυσκολιών στην έπιλογή και διαμόρφωση των λημμάτων), δέν μπορεί να άμφισβητηθεί ή μεγάλη σημασία τους για τους έρευνητές.

ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

Ίνστιτούτο Ίστορικών Έρευνών / ΕΙΕ

---

6. Για τη διόρθωση των πολλών σφαλμάτων πού είχαν παρεισφύσει στις μελέτες υπ' άρ. 24 και 86 προτιμήθηκε ή έκ νέου στοιχειοθέτησή τους, χωρίς να αλλάξει ή αυθεντική σελιδαρίθμηση (στην περίπτωση του άρ. 86 δέν ανατυπώθηκε το δεύτερο μέρος πού περιείχε μόνο διορθώσεις).

